

Békési Imre

A megokolás nyomatékos bevezetésére szolgáló határozószók

Egy fajsúlyos születésnap az ünnepeelt kortársaiban generációs emlékeket is felidéz. A 60 éve hazánkban végbe ment kényszerű „rendszerváltás” pedagógiai főiskoláin: Szegeden, Pécsen és Egerben a magyar nyelv olyan értői és felkészült kutatói alapozták meg és vezették a magyar nyelvészeti tanszékeket, mint Incze Géza, Temesi Mihály és Bakos József. Illenék felsorolni az őket követő, további sok-sok értékes munkatársat is; de azt a kettőt mindenképpen, aki karakteres műhelyé, anyanyelvoktatási napok hagyományt teremtő országos színhelyévé fejlesztette intézményét. A felejthetetlen Mező András, valamint a most születésnapját ünneplő V. Raisz Rózsa nem csupán személyes ismerőseinek a jó emlékezetébe írta be a nevét. V. Raisz Rózsa gazdag életműve, különösen Mikszáth- és Márai-elemzései a magyar széppróza nyelvészeti kutatásában a következő generációnak biztos alapokat kínálnak. Pályatársként az alábbi írással köszöntöm.

Az itt elemzendő, funkciójukban azonos határozószók együttes vizsgálatát két új eszköz teszi lehetővé. Az egyik egy elvi jelentésszerkezet, az ún. ’kettős szillogizmus’, amely az ellentétesség és az okozatiság kölcsönös összefüggését feltételezi; a másik eszköz pedig a digitalizált (s így számítógép segítségével) vizsgálható szöveg (különösen az MTA Nyelvtudományi Intézetének Adattára). A digitalizált szöveg élő példák halmazát kínálja fel induktív elemzésre; az elvi értelem szerkezet jóvoltából pedig az itt kiemelt határozószók szerkezetépítő különbségeihez deduktív úton juthatunk el. Ez utóbbi azt jelenti, hogy az alábbi szinonim határozószók szerepkülönbségeit nemcsak fonológiai-ritmikai különbségeiben (s ezekből fakadó használati kötöttségeiben) láthatjuk; hanem – azokat megelőzve – abban is, hogy e határozószók a megnyilatkozásokban rejlő jelentésszerkezet felépítésében (elemeinek sorrendjében) miként vesznek részt.

1. A de végül is (de végtére is) alakulat

Az itt a *de*-viszonyra épülő elvi jelentésszerkezet – mint a vizsgálat kiinduló szerkezete – olyan paradigma, amelyben a vizsgált alakulat explicit kijelentései – (p)-vel reprezentált – kis premisszák szerepében állnak; a nem ritkán implicit konstituensek pedig konklúziók, azaz (q*)-val reprezentált alkotórészek. Ez

utóbbiak implicit voltát csillag (*), a *de*-viszony előtagját (A), utótagját (B) képviseli.

[I]		
(Ap)	<i>de végül is</i>	(Bp)
[tehát]		[tehát]
(Aq*)		(Bq)

Az (1) jelű példában mindkét konklúzió implicit.

- (1) „*A kollégája, azon a címen, hogy megnézi az utat, előrement, s nem jött többé vissza, de **végül is** bekerült a transzportba, s e hó végén Rigánál átlépte a határt.*” (Németh László: Irgalom)

Elemzés:

(Ap) „*A kollégája (...) nem jött többé vissza.*”

Ebből a tényállásleírásból – s ezzel együtt a *de* hatására – az az implicit konklúzió következik [a * az implicit jelenlétet képviseli], hogy:

(Aq*) [a kollégája nem került be a transzportba].

A *de*-viszony utótagja ekkor a *de* kötőszó jóvoltából mindkét szerepben (vagyis okozatként és okként is) következhet. Lehetne konklúzió:

(Bq*) [valamikor mégis csak vissza kellett jönnie, hiszen...],

továbbá lehet – amiként a szerző szerepelteti – kis premissza:

(Bp) „*végül is bekerült a csoportba,*” [tehát...].

Az (1) példában realizálódó jelentéségsz alkotórészeinek viszonyait a [II] jelű táblázaton jelenítjük meg. Ezen láthatjuk, hogy a megnyilatkozás explicit szegmentumai két, egymással egyidejűleg lezajló deduktív következtetés kis premisszái; az implicit alkotórészek egyaránt konklúziók:

[II]		
(Ap) „ <i>A kollégája (...)</i>	<i>de</i>	(Bp) „ végül is bekerült a transz-
<i>nem jött többé vissza,</i> ”		<i>portba,</i> ”
[tehát]		[tehát]
(Aq*) [a kollégája		(Bq*) [valamikor mégis csak
nem kerül be a transzport-		vissza kellett jönnie].
ba].		

Megjegyzés. Az (1) példa fenti pontosabb értelmezése megkívánná a szillogisztikus következtetés – itt nem szerepeltetett – implicit két nagy premisszáját is. A reprezentálást azonban a [II] táblázaton ezekkel nem akarjuk bonyolítani, jelenleg csupán hozzávetőleges rekonstrukciójukat adjuk:

(Apr *): Ha valaki eltávozik, s nem jön vissza, akkor feltételezhető, hogy...,

(Bpr*): Ha valaki eltávozott, mégis bekerült a transzportba, akkor valamikor/valahogy vissza kellett jönnie.

A (2) példában viszont a jelentésszerkezet implicit nagy premisszáit is figyelembe vesszük. (Az újsághír „*Nap körüli utazás*”-ának humorosan metaforikus jelentésére most nem térünk ki.)

(2) *Az meglehet, hogy drága a Földön az élet, de végül is évenként egy Nap körüli utazást is tartalmaz.* (Délmagyarország, 2006. szept. 10)

Az idézett mondatban érvényesülő ellentétes szerkezet előtagjának összetevői közül csak egyetlen szegmentum explicit: a 'lehetőség' modalitás alá beágyazott „*drága a Földön az élet*”. Szemantikai szerepét tekintve ez a kijelentés tényállítás, ami egy deduktív következtetés menetében tipikusan a kis premissza szerepét tölti be. Ez a szerep feltételezi a deduktív következtetés másik két szerepkörét: a nagy premisszáét és a konklúzióét is, ezek tartalmi kitöltése – ha implicit módon vannak jelen, miként a (2) példa esetében is, akkor – a partnerre van bízva, vagyis rekonstruálásuk egyéni, esetleges.

(Apr*) Általános tudás/tapasztalat/hiedelem:

*Ha valami drága, akkor kérdéses,
hogyan megéri-e az árát.*

(Ap) Egyedi megengedés:

Meglehet, hogy drága a Földön az élet.

(Aq*) Egyedi konklúzió:

*Meglehet, hogy nem éri meg
az árát.*

Az ellentétes szerkezet utótagjának összetevői a *de* kötőszó, valamint a *végül is* határozószó közreműködésével igazodnak az előtag összetevőihöz. Az „igazodás” szempontjából – e példatípus esetében – legérdekesebb az előtag két (itt implicit) összetevője: az általános tapasztalat, valamint az egyedi konklúzió. Ezek tartalmát ugyanis az előtag explicit egyedi feltevésével együtt a *de* kötőszó hozatja létre a partner tudatában, azaz nyelvi, valamint valóságismereti tájékozottságával; így a *de* kötőszó valójában két implicit konklúzió ellentétét fejezi ki:

(Aq*) *Meglehet, hogy de
nem éri meg,*

(Bq*) *valószínű, hogy
megéri.*

Ezek után feltűnővé válik a *végül is* szerepe. Felhívja a figyelmet a *de* után egyébként is várható megokolásra:

de végül is [megéri, hiszen] évenként egy nap körüli utazást is tartalmaz.

A [III] jelű táblázat láthatóvá teszi, hogy a megnyilatkozás explicit szegmen-
tumai két, egymással egyidejűleg lezajló deduktív következtetés kis premisszái;
az implicit konstituensek pedig egyaránt konklúziók:

[III]		
Meglehet, hogy		[hisz] végül is évenként
drága a Földön az élet,		egy Nap körüli utazást is tartalmaz.
[tehát]		
Meglehet, hogy	de	valószínű, hogy
nem éri meg,		megéri

A (3) példa olyan esetet képvisel, amelyben a *végül is* kötőszóként vesz részt.
A *de*-viszony utótagja kis premisszájának kötőszavaként a *végül is* rekonstruálni
segít a jelentésszerkezet konstituenseit.

(3) „A [miniszter] megbízása alapján megkísértem minden iratot beszerez-
ni, **de végül is** nem jutottam az iratokhoz.” (Kubinyi Ferenc)

[IV]		
(Ap) A miniszter megbízott...,		végül is ('ugyanis') (Bp) nem jutottam
[ezért]		az iratokhoz.
(Aq) megkísértem...,	de	(Bq *) nem sikerült,

2. A *de elvégre (utóvégre)* alakulat

2.1. Az *elvégre* határozószó is szerepet kaphat a *de*-viszony utótagjában, így
a *végül is*-hez hasonló, azaz kis premissza szerepű megokolása lehet az **1.** pont-
ban vizsgált jelentésszerkezetnek. Ennél is tanulságosabb azonban az a sajátos-
sága, hogy ehhez a szerephez neki is szüksége van a kapcsoló-toldó *is* utótagra:
elvégre is.

(4) „[Mind e kudarcoknak ellenére mégis megfontolandó, van-e külön
philosophiai módszer. Ha van, akkor is furcsa volna], azon egy tárgyról szóló
ismereteinket két külön tudomány közé elosztani, **de ez elvégre is** csak a kénye-
lem vagy a *convenientia* kérdése volna.” (Alexander Bernát: Nemzeti szellem a
philosophiában, 1893. 9)

A jelentésszerkezet *de* és az *elvégre is* elemei körvonalazzák az utótag impli-
cit konklúzióját, azaz a (Bq*)-t:

..., *de* (Bq*) [főlősleges ezen töprengeni], *hisz ez* (Bp) **elvégre is** csak a kénye-
lem vagy a *convenientia* kérdése volna.

2.2. Az *elvégre (utóvégre)* határozószó tipikusan csak az általa viszonyított
kijelentés kis premissza szerepét emeli ki, ami azonban – az **1.** pontban szerzett

tapasztalataink alapján – előtagjának explicit konklúzió szerepével függ össze: konklúzió nélkül nem beszélhetünk kis premisszáról.

Itt azonban – ellentétes fő viszony híján – nem kell vizsgálnunk, hogy a ’konklúzió–kis premissza-viszony’ fő-, vagy pedig mellékviszonya-e egy jelentésszerkezetnek. Így az alábbi példákban az elő- vagy az utótagot képviselő (A), illetőleg (B) szimbólumot elhagyjuk.

Az (4) példában az *elvégre* határozószó az explicit *hisz* mellett szerepel, azt nyomósítja.

(4) „[Nemecseknek eszébe jutottak azok a mesék, amelyekben a vasorrú bába fekete kutyává változtatja a királyfit – és] **(q)** most szívesen adott volna tízhús finom üveggolyót, ha valami vasorrú bába néhány percre fekete kutyává varázsolt volna, s helyette a Hektorból csinált volna egy kis szőke Nemecseket. **(p)** **Hisz elvégre** kollégák voltak, közlegények voltak mind a ketten.” (Molnár ferenc: A Pál utcai fiúk, 1907. 100)

Az (5) példa előtagjának következmény-szerepe nyelvi eszközeinek szemantikájából is megállapítható („*Egyszeriben megenyhültem iránta*”), így utótagjának kis premissza mivolta akkor sem kérdéses, ha az okadó kötőszó implicit marad.

(5) „**(q)** *Egyszeriben megenyhültem iránta*, **(p)** [hisz] *elvégre nem tehetett róla, hogy áldozatnak született.*” (Déry Tibor: Kedves bópeer...!, 1973. 61)

Az esetek gyakorisága szempontjából az (5) példában megjelenő alkalmazás mód a szokásosabb.

Az *elvégre* határozószó – ha az előtag szemantikája a tényállás leírásával együtt annak következmény mivoltát is kifejezi – kötőszóként szerepel.

(6) „[Ezek a kilencszáznegyven körül épült lakások – magyarázza az öreg – (...) a legjobbak a városban.] **(q)** *Elhiszem neki*, **(p)** *elvégre az ő szakmája.*” (Lengyel Péter: Cseréptörés, 1978. 398)

(7) „**(q)** *Adj, amennyit akarsz.* **(p)** *Elvégre mindegy.*” (Gárdonyi Géza: Az öreg tekintetes, 1905. 54)

3. Az itt elmondottak érvényét ellentmondó példák árnyalhatják, kiterjeszthetik, de ki is kezdhetik. Mindezzel együtt úgy gondolom, hogy a határozószók jelentésszerkezet-alkotó szerepét érdemes megvizsgálni az ellentétet nyomatékosító, például a *valójában* és más határozószók esetében is.